

Mööda eesti fraseoloogiamaastikku liikudes

Asta Õim

Emakeele Seltsi teadussekretär

Keele kujukate väljendusvahendite hulgas on tähtis koht fraseoloogismidel. Need on mitmesugused metafoorsed, piltlikud, kindla püsivusastmega sõnaühendid, liitsõnad, laused või lausekatked, mille tähendus ei tulene harilikult neid moodustavate sõnade tähenduste summast: *vesi on ahjus; mett moka peale määrima; vanajumala seljataga, hinge vaakuma; kihva keerama; käed rüpes istuma; a ja o olema; Achilleuse kand; Egiptuse nuhtlus; patukott; soss-sepp; vaene nagu kirikurott; rikas nagu Riia kikas*. Üks fraseologismi tekke ajendeid on kahtlemata keelelise väljenduse vahelduse, mitmekesistamise, ilmekuse taotlemine.

Fraseologismi stiil

Fraseologismi koostisosad moodustavad omaette mõisteterviku, millega enamasti kaasneb mingi tundeelamuslik või stiilinüanss. Kui fraseologismi lähteallikaks on piibli keelepruuk, antiikkirjandus või mõni muu dokumenteeritud lähtealus, kipuvad väljendidki olema kirjakeelsed või raamatulikud: *palge ette astuma, palet ära pöörama, palgest palgesse* jms. Seda laadi fraseologismide kõrvale on tihtipeale tekkinud rahvapärasemad, lihtsama sõnastusega ütlused. Võrdleme kas või rööpväljendeid *palgest palgesse* ja *näost näkku*, kus esimene on juba üksnes oma arhailisema maigu tõttu stiililt kõrgem.

Fraseologismi lähteallika soliidsus ei taga siiski alati väljendi enda esinduslikumat stiili. Piibli päritolu väljend *tuliseid süsi oma pea peale koguma* on neutraalne või isegi pisukese naljatleva alatooniga. Ütluse *pole kuskile ~ kuhugi oma pead panna ~ pista* kõrgstiilsus ei ole enam tajutav, nähtavasti on sellele kaasa aidanud ka tegusõna *panema* asen-

damine stiililt vähem neutraalse vastega *pistma*. Väljend *issanda ~ looja loomaaed* on aga omandanud humoristliku värvingu.

Need fraseologismid, mille aluseks on igapäevaelu tähelepanekud ja tõekspidamised, loomad ning inimesed, on sagedamini kas neutraalsed või omased kõnekeelsemale kasutusele: *vesi on ahjus; siga ka ei söö* 'täiesti sobimatu, kõlbmatu'; *serva tegema* 'flirtima, kurameerima'; *hambasse puhuma* 'valetama, petma'; *nagu koera kaelas vorst; nagu kana takus; nagu kukk sõnnikuhunniku otsas; nagu oleks tuli lahti; välk ja pauk; lõika või noaga* 'õhutamata, tuulutamata'. Loomulikult on siingi kirjakeelseid, nn stiiliväljendeid: *kellelgi on juba hall habe suus; endale halle juukseid kasvatama*.

Eesti keeles oleneb väljendi stiil sageli väljendis asendatava(te) sõna(de) stiilikuuluvusest: *seda pead küll* on neutraalne, *seda kolu küll* kõnekeelne; *kellegi rahakoti peal liugu laskma – kellegi tagumiku peal liugu laskma; nina täis võtma – molu täis võtma; pähe hakkama – latva hakkama; kurku kallama – kõrisse kallama* 'maha jooma'; *silmi kinni laskma, silma looja laskma – sõba silmale laskma; ei saa silma kinni, ei saa nahka silmadele ~ silma peale – ei saa sõba silmadele ~ silma peale*. *Nahk* ja *sõba* tähendavad silmalaugu, *sõba* kui arhailisem sõna kergitab kogu väljendi stiili.

Fraseologismi struktuur ja vorm

Püsiühendid võivad olla

- tegusõnalised: *auku pähe rääkima; nina peale viskama; suu jookseb vett;*
- nimisõnalised: *Hiina viisakus; Egiptuse nuhtlus; viimne uni; vedel vend; sarvedega mees* 'petetud abielumees';
- omadussõnalised: *kasimata suuga; vedela verrega* 'arg';
- määrsõnalised: *ratsahobuse seljast; heast peast; üle pea ja kaela; viimse hingetõmbeni; viimase vindini* 'äärmiselt, väga'
- ning hüüdsõnalised. Viimastel pole leksikaalset tähendust, nad väljendavad tundeid, suhtumist, soove jms: *säh sulle kooki moosiga; söögu sind susi; tohoh till ae, sa taevane ~ jäme jumal; tule taevas appi; sa sinine silk ~ saatan; vaat kus lops; jõudu tööle; mis liig, see liig; mis sa tahad tulele panna* 'nõutust, kahevahelolekut väljendav hüüatus'. See rühm on väga väljendirohke ja haraline ning seetõttu eriti põnev.

Iga keele fraseoloogial on omad iseärasused, mille uurimisel tuleb lähtuda selle keele ajaloolise arenemise sisemistest seaduspärasustest. Näiteks ei ole eesti keeles kuigi palju paarissõnalisi fraseologisme: *ei kippu ega kõppu; ei hea ega kurjaga; nõu ja jõuga; näost rõõsk ja roosa*. Fraseoloogilisi sõnapaare esineb, tõsi küll, muude fraseologismide sees: *suud ja silmad ~ suud-silmad on häbi täis; suid-silmi täis valetama; luust ja lihast läbi käima; paljas luu ja nahk; luid-konte pehmeks tegema*.

Seevastu on suur hulk fraseoloogilisi liitsõnu, mis on tekkinud metafoorse sõnaühendi koostisosade kokkusulamisel (metafoor on tähendusülekanne sarnasuse alusel) või ortograafilisel põhjusel. Näiteks: *põrgutukk* 'õel, tige naine', *põrguvesi* 'viin, alkohol', *puukaru* 'kohmakas inimene', *pupujuku* 'ärahellitatud, saamatu inimene', *puudelipaikaja* 'viinavõtja, joodik', *poriorikas* 'porine, must inimene', *räpakäi* 'must, räpane inimene', *pläraläraleenu* 'lobiseja', *pigikäpp* 'kingsepp', *sulesorkija* 'kirjanik', *kirjaneitsi* 'naiskirjanik', *karukolgas* 'mahajäetud maanurk', *patupori* 'väga patune elu, suured patud, pahed', *töllmokk* 'tobu, molkus', *tuhajuhan* 'rumal inimene'.

Eesti keele fraseoloogia on sünonüümirohke. Hulganisti samatähenduslikke väljendeid on nt rumaluse, joomise ja purjusoleku, karistamise, löömise ja peksu, varguse, lobisemise, vihastamise, surma, surmise ja surmamise, mitmesuguse liikumise kohta. Nad erinevad üksnes stiili poolest ja sedagi mitte alati: *loll nagu labakinnas ~ labidas ~ lauajalg ~ pastel ~ lammas ~ saabas ~ köstri vasikas;*

jalga laskma, vehkat tegema, plehku panema, varvast viskama ~ väristama, kandadele valu ~ tuld andma, kandu ~ päkki näitama, kandu ~ päkki välgutama, sääri tegema;

manalasse varisema, viimsele unele suikuma, siit ilmast ~ meie hulgast ~ elavate kirjast lahkuma, teise ilma minema, parematele jahimaadele minema, looja karja minema, Liiva-Hannuse juurde minema, mätta alla minema ~ pugema, koibi sirgu ajama, vedru ~ tossu välja viskama, susse püsti ajama.

Eesti fraseoloogia, eriti tegusõnalised fraseologismid on ka väga varieeruva sõnastusega, näiteks *kukalt sügama ~ kratsima, sääsest elevanti ~ härga tegema*. Mõnikord vahetub väljendis mitu komponenti või isegi kõik komponendid. Viimased moodustavad n-ö semantilised pesad, milles üks idee, metafoorne ülekanne kaetakse erinevate keeleliste vahenditega. Näiteks öeldakse petmise, tüssamise kohta: *vastu ~*

mööda külgi saama; vastu ~ mööda pükse saama; vastu ~ mööda nahka saama. Imestuse, üllatuse puhul öeldakse: *kuhu peab risti tege- ma ~ tõmbama; kuhu tuleb rist teha*. Rumala inimese kohta öeldakse: *on nagu sooja sepikuga ~ sooja saiaga ~ sooja leivapätsiga pähe saanud; on aganad ~ kõlud ~ saepuru ~ takud peas; üks kruvi ~ mõni kruvi logiseb ~ kruvid logisevad peas; üks ~ mõni kruvi ~ kruvid on peas lahti; see kruvi on peas lahti, mis teisi kinni hoiab*.

Fraseologismi vormivaheldus võib seisneda:

- a) kaassõnagraasi ja käändevormi rööpses kasutamises: *sõba silmale ~ silma peale ~ silmadele saama; tuhka pea peale ~ pähe raputama*;
- b) mingi osise erinevas käändelises vormistuses: *rumala peaga ~ rumalast peast; ole sa tuhandest ~ tuhandeks tänatud*;
- c) ainsuse-mitmuse kõrvutises esinemises: *mokk ~ mokad on kulpis; närvid ~ närv on püsti; ööbikut ~ ööbikuid kuulama saatma* 'pikali, oimetuks lööma'. Vormi vaheldumisega ei kaasne tavaliselt väljendi sisu muutust.

Sisulise varieerumise puhul toimub sageli ka tähendusnihe: *sõna suust võtma* 'kellegi juttu katkestama' ja *sõna suust lõikama* 'järsult katkestama', *silmi ~ kõrvu lahti hoidma* 'tähelepanelikult vaatama, kuulama, tähelepanelik olema', *silmi ja kõrvu lahti hoidma* 'väga tähelepanelik olema'.

Joonistanud Viktor Tammeveski

Vahet pole, kas sussid aknal, või sussid püsti. Päkapikk tuleb, sadagu või pussnuge.

Fräseologismide päritolu

Fräseoloogia on universaalne keelenähtus, mis esineb kõigis keeltes. Fräseologismide hulk ei ole lõpmatu, arvatakse, et neid ei ole palju üle 10 000. Oma päritolult on fräseologism algupärane või laenuline, sh ka tõlkeline ja vahendajakeele kaudu tulnud. Eesti keeles on näiteks suur hulk piiblist ning saksa ja ka vene keele kaudu tulnud väljendeid.

Kirjaliku lähtealusega fräseologismide päritolu kindlakstegemine ei ole eriti keeruline, vaja on vaid oskusi ja teadmisi ning suurt visadust. Genuinse ehk põlisfräseoloogiaga on aga lugu teine. Sageli jääb otsus fräseologismi põlisuse üle vaid oletuseks, sest objektiivsetest kriteeriumidest ei piisa. Peale selle ei saa kunagi välistada võimalust, et sama idee, motiiv on olnud lähtealuseks väljendi rööpsele tekkele eri keeli kõnelevatel, üksteisest kaugel asuvatel rahvastel. Mida läbinähtavam, igapäevasem, lihtsam on fräseologismi aluseks olev lähtepilt, seda tõenäolisem on ka võimalus, et sama või ligilähedane väljend võib olla omatekkeline.

Sellised väljendid erinevad enamasti vaid oma vormilise külje poolest, mis tuleneb vastava keele grammatilistest väljendusvõimadustest ja struktuurist. Teiselt poolt – kui mingis keeles tekkinud fräseologism ei ole võrtsitatud kohaliku koloriidiga, tema idee on terane ja selge, võib oletada, et ta kandub hõlpsasti keelest keelde, ja on raske, kui mitte võimatugi, tuvastada tema päritolu. Neid väljendeid nimetatakse tüpoloogiliselt identseteks keeltevahelisteks fräseologismideks.

Toome ühe näite. Pidevalt vaenutsevate ja tülitsevate inimeste suhet võrreldakse paljudes, ka eri keelkondadesse kuuluvates keeltes kassi ja koera suhtega (*elavad nagu kass ja koer*). J. Solodub nimetab vene keele kõrval 16 keelt, sh türgi ja vietnami keel, kus selletaolist väljendit tuntakse, soome-ugri keeltest nimetab ta vaid ungari keelt.

Selle võrdluse erinevus neis keelis puudutab enamasti üksnes väljendi vormikülge: vrd *nagu kass ja koer* (on võimalik ka pöördjärjestus *nagu koer ja kass*), vene *как кошка с собакой* (nagu kass koeraga), tšehhi *jako kočka a pes*, hispaania *como el perro y el gato*, rootsi *som hund och katt*, itaalia *come cani e gatti* (nagu koerad ja kassid), inglise *to live a cat-and-dog life* (elama kassi ja koera elu). Kõigis neis keeltes on kassi-koera võrdlustes esikohal vaenu pidevus, alalisus. Seevastu

näiteks mongoli keeles on olulisem hoopiski tugeva-nõrga vahelise vaenu motiiv ja vaenupoolteks on lammas ja hunt.¹

Fraseologismi muutumine

Fraseologism ei ole jäik ja muutumatu üksus, aja jooksul võib teiseneda nii väljendi vorm ja struktuur kui ka sisu. Näiteks märkis *Paabeli keeltesegadus* – *keelte paabel* – *keeltepaabel* – *Paabeli segadus* – *paabel* esiotsa vaid keelte virvarri, milles on raske orienteeruda. Praeguseks on väljendi tähendus laienenud ning *paabel* märgib igasugust väga suurt segadust: *korteris valitses Paabeli segadus; reklaamipaabel*.

Piibli päritolu väljend *oma palehigi sees* ~ *palehigis pead sa leiba teenima* – *palehigis leiba teenima* – *palehigi sees* – *palehigis* tähendas algul raske tööga igapäevase elatise teenimist. Tänapäeva keeles on küll säilinud sama motiiv, idee, väljend ise on aga lühenenud määrsonaliseks liitvormiks *palehigis*, mis seostub töötegemist väljendavate verbidega ja on laiema tähendusega: *palehigis töötama* ~ *rügama* ~ *rühmama* ~ *treenima*; *palehigis haritud maa*. Kahesõnaline vorm *palehigi sees* on stiililt arhailisem ja sobib nõudlikumasse konteksti.

Eesti fraseoloogiale on üsna omane pikemate väljendite teisen-damine/teisenemine lühemateks, ühest ja samast fraseologismist tule-tatakse/tekitatakse mitmesuguseid vorme, kesksõnu, teo- ja tegijani-mesid, liitsõnu: *pead püsti hoidma* – *püsti peaga*, *püsti päi*, *püstipäi*; *head nägu tegema* – *hea näoga* (tuli seda mulle hea näoga ütlemas); *nägu venib pikaks* – *pika näoga* 'pettunud, pettunult'; *suuri silmi tege-ma* – *suurte silmadega*; *kõrvu kikki ajama* – *kikkis kõrvadega*; *keelt kandma* – *keelekandja*; *tiiba ripsutama* – *tiivaripsutamise* – *tiivarip-sutaja*; *tühja tuult tallama* – *tuuletallaja*; *helde käega olema* – *heldel käel* (*jagama* ~ *vastu võtma* ~ *kostitama* jne).

Eesti fraseoloogia tunnusjooni on seegi, et väljendi komponenti-de järjekord ei ole alati püsiv. Fraseologismi koostisosad võivad olla pöördjärjestuses: *taevale tänu* – *tänu taevale*; *pagan võtaks* – *võtaks pagan*; *kepp ja kott* – *kott ja kepp* 'kodutu olemine, hulkuri, kerjuse elu'; *nõu ja jõuga* – *jõu ja nõuga*; *pealaest jalatallani* – *jalatallast pea-laeni*; *ei puus ega maas* – *ei maas ega puus*. Järjestust mõjutab ka rekt-sioon ehk sõltumus. Kui väljendil on mitu rektsiooni, on järjestuski

¹ Ю. П. Солодуб, К вопросу о совпадении фразеологических оборотов в различных языках. – Вопросы языкознания 1982, nr 2, lk 106–114.

erinev: *kellegi pea on pulki täis – kellelgi on pea pulki täis; kellegi pidurid on korrast ära ~ on nõrgad – kellelgi on pidurid korrast ära ~ on nõrgad.*

Soovitusi edasilugemiseks

Abiks fraseologismide kasutamisel on A. Õim, Väljendiraamat. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 1998. Põhjaliku käsitluse kehaosadega seotud fraseologismidest annab F. Vakk, Suured ninad murdsid päid. Tallinn, 1970. Võrdlustest kui ühest fraseologismide alaliigist on andnud ülevaate K. Õim, Eesti võrdluste vormist ja sisust. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 8, lk 558–566; nr 9, lk 646–653. Fraseologismide metafoorsusest, metonüümilisusest, süntaktilisest struktuurist kirjutavad noored kõnekäänuurijad peatselt ilmuvas Eesti Kirjandusmuuseumi noorte folkloristide konverentsi kogumikus (konverents peeti 2001. a aprillis).